

२. द्वन्द्वः / द्वन्द्वः / द्वन्द्वः / द्वन्द्वः

= चकारबहुलो द्वन्द्वः। चार्थे द्वन्द्वः।

यथा —

— रामकृष्णौ वनं गच्छतः।

= रामः च कृष्णः च वनं गच्छतः।

— भक्तः पत्रपुष्पफलानि देवाय अर्पयति।

= भक्तः पत्रं च पुष्पं च फलं च देवाय अर्पयति।

— व्याकरणे स्वरव्यञ्जनविसर्गानां त्रिविधाः सन्धयः सन्ति।

= व्याकरणे स्वराणां व्यञ्जनानां विसर्गानां च त्रिविधाः सन्धयः सन्ति।

अयं समासः उभयपदप्रधानः अस्ति।

अत्र त्रयः प्रकाराः सन्ति ।

२.१. इतरेतरद्वन्द्वः ।

२.२. समाहारद्वन्द्वः ।

२.३. एकशेषद्वन्द्वः ।

२.१ .इतरेतरद्वन्द्वः।

२.१.१ प्रक्रिया।

— भक्तः (पत्रम् च पुष्पम् च फलम् च) देवाय अर्पयति।

क. प्रत्येकस्य चकारस्य लोपः।

— भक्तः (पत्रं च पुष्पं च फलं च) देवाय अर्पयति।

ख. प्रत्येकस्य पदस्य विभक्तेः लोपः स्यात्।

— भक्तः (पत्रम् पुष्पम् फलम्) देवाय अर्पयति।

ग. अन्तिमपदस्य लिङ्गं एव समस्तपदस्य लिङ्गं स्यात्।

— भक्तः (पत्रपुष्पफल) + (म्/ए/आनि) देवाय अर्पयति।

घ. समस्तपदं बहुवचने स्यात्।

— भक्तः पत्रपुष्पफलानि देवाय अर्पयति।

ङ. समासे द्वे एव वस्तुनी निर्दिष्टे चेत् समस्तपदमपि द्विवचने स्यात्।

— पत्रं च पुष्पं च = पत्रपुष्पे

उदाहरणानि

- सीता च रामः च = सीतारामौ।
- रामः च सीता च = रामसीते।
- वृक्षः च लता च = वृक्षलते।
- लता च वृक्षः च = लतावृक्षौ।
- सूर्यः च चन्द्रः च तारिकाः च = सूर्यचन्द्रतारिकाः।
- चन्द्रः च तारिकाः च = चन्द्रतारिकाः।
- देवः च दानवः च = देवदानवौ।
- देवाः च दानवाः च = देवदानवाः।
- पुष्पाणि च फलानि च = पुष्पफलानि।

२.१.२ समासविग्रहः —

वृक्षेषु पुष्पफलानि सन्ति ।

... पुष्पाणि च फलानि च

... पुष्पं च फलानि च

... पुष्पाणि च फलं च

रणाङ्गणे रामरावणौ घोरं युद्धं कुरुतः ।

... रामः च रावणः च

कृष्णार्जुनौ कुरुक्षेत्रे धर्मचर्चा कुरुतः ।

... कृष्णः च अर्जुनः च

कौरवपाण्डवाः वैरिनः आसन् ।

... कौरवाः च पाण्डवाः च

ब्रह्मविष्णुमहेशाः त्रिदेवम् इति उच्यते ।

... ब्रह्मा च विष्णुश्च महेशश्च

हस्तनयननासिकाः शरीरस्य अवयवाः सन्ति ।

... हस्तः च नयनम् च नासिका च

रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः एते दशरथपुत्राः ।

... रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नः च

२.१.३. विभक्तयः —

को भेदः पिककाकायोः?

... काके च पिके च।

... पिकः च काकः च पिककाकौ, तयोः।

वृक्षः मूलवल्कलदारुभिः कामान् वितन्वते।

... मूलेन च वल्कलेन च दारुणा च।

... मूलं च वल्कलं च दारु च मूलवल्कलदारुणि, तैः।

विहारशय्यासनभोजनेषु सरलता स्यात्।

... विहारे च शय्यायां च आसने च भोजने च।

... विहारश्च शय्या च आसनञ्च भोजनम् च विहारशय्यासनभोजनानि तेषु।

२.२. समाहारद्वन्द्वः।

मुझे दालरोटी पसंद है।

केशव तबलापेटी बजाता है।

शिक्षक प्रश्नोत्तर बताते हैं।

२.२.१. प्रक्रिया।

अस्य समासस्य प्रक्रिया इतरेतर इव एव अस्ति। परन्तु अन्ते अयं समासः नपुंसकलिङ्गी भवति। तत्रापि केवलम् एकवचनम्।

उदाहरणार्थम् — ओकारस्य उच्चारस्थानं कण्ठः ओष्ठौ च सन्ति।

क. कण्ठः च ओष्ठौ च ... अस्मिन् स्थितौ,

ख. कण्ठौष्ठाः ... इतरेतरवत् समासनम्।

ग. कण्ठौष्ठ + म्

... अकारान्तनपुंसकस्य एकवचनम्।

घ. कण्ठौष्ठम्

ओकारस्य उच्चारस्थानं कण्ठौष्ठम् अस्ति।

उदाहरणानि —

— मह्यं दध्योदनम् न रोचते।

—

२.२.२. विग्रहः।

सूत्रम् — इतरेतरवद्विग्रहः + (तत्/एतत्/इदम् + षष्ठी) + समाहारः

क. कण्ठः च ओष्ठौ च

... इतरेतरवत् विग्रहः।

ख. कण्ठः च ओष्ठौ च एतेषाम्

... एतत् शब्दस्य सम्यक् रूपम्।

ग. कण्ठः च ओष्ठौ च एतेषां समाहारः ... समाहारः इति शब्दस्य लेखनम्।

ओकारस्य उच्चारस्थानं कण्ठः च औष्ठौ च एतेषां समाहारः अस्ति।

☞ तदेतदिदम् — एतेषां शब्दानां षष्ठीविभक्तिरूपाणि।

तत्	तस्य	तयोः	तेषम्
एतत्	एतस्य	एतयोः	एतेषम्
इदम्	अस्य	अनयोः	एषाम्

— एतत् च इदं च शब्दयोः प्रयोगः बहुशः क्रियते।

— समस्तपदे निर्दिष्टवस्तूनां संख्यां दृष्ट्वा षष्ठीविभक्तेः द्विवचनं बहुवचनं वा स्यात्।

उदाहरणानि —

अस्माकं जीवने सुखदुःखं भवति एव। ... सुखं च दुःखं च एतयोः समाहारः

सैनिकाः अहर्निशं सवधानाः सन्ति। ... अहः च निशा च एतयोः समाहारः

रामरावणयोः युद्धेन चराचरम् व्याकुलम् ।	... चरः च अचरः च एतयोः समाहारः
मरणकाले वृद्धस्य पुत्रपौत्रम् आगतम् ।	... पुत्राः च पौत्राः च एतेषां समाहारः
कक्षायां पठनपाठनम् भवति ।	... पठनं च पाठनं च अनयोः समाहारः
युद्धे च मरणमारणं भवत्येव ।	... मरणञ्च मारणञ्च अनयोः समाहारः
जनैः चौरस्य हस्तपादं बद्धम् ।	... हस्तौ च पादौ च एषां समाहारः

— विग्रहे सन्धिकार्यम् भवितुम् अर्हति ।

चराचरम् = चरः च अचरः च एतयोः समाहारः = चरश्चारश्चैतयोस्समाहारः ।

२.३. एकशेषद्वन्द्वः ।

अस्मिन् समासे युगुलं भवति । तेषु स्त्रीलिङ्गिनः शब्दस्य पुंलिङ्गे परिवर्तनं कृत्वा समासकार्यं क्रियते ।

यथा — नरः च नारी च

क. नरः च नरः च	...	स्त्रीलिङ्गशब्दस्य पुंसि परिवर्तनम्
ख. नर नर	...	चकारविभक्त्योः लोपः।
ग. नरौ	...	द्वे वस्तूनि निर्दिष्टे द्विवचनम्।

उदाहरणानि —

— वृद्धौ सायंकाले अटनं कुरुत।

वृद्धः च वृद्धा च = वृद्धः च वृद्धः च = वृद्धौ

— मम पितरौ मयि स्निह्यतः।

माता च पिता च = पिता च पिता च = पितरौ

— बालकौ विद्यालयं गच्छतः।

बालकः च बालिका च = बालकश्च बालकश्च = बालकौ

— बालकाः प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छन्ति।

बालकाः च बालिकाः च = बालकाश्च बालकाश्च = बालकाः

— पुत्रौ पितरौ वन्देते।

पुत्रश्च पुत्री च = पुत्रश्च पुत्रश्च = पुत्रौ

— पुत्राः पितरौ वन्दन्ते।

पुत्राः च पुत्र्यः च = पुत्राः च पुत्राः च = पुत्राः